

ПОДАТКОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ, ЇЇ НЕДОЛІКИ ТА ШЛЯХИ РЕФОРМУВАННЯ

Проаналізовано податкову систему України, її основні недоліки та шляхи їх подолання. Зроблено висновки щодо необхідності реформування чинної податкової системи України, узагальнено цілі та завдання податкової реформи. На основі цілей та завдань реформування виведено принципи, за якими має здійснюватися податкова реформа.

In article the tax system of Ukraine, its basic lacks and ways of their elimination are analysed. Conclusions are drawn on necessity of reforming of existing tax system of Ukraine, the purposes and tasks of tax reform are allocated. On the basis of the purposes and reforming tasks, principles according to which there should pass tax reform are deduced.

Ключові слова: податкова система, податки, збори, податкове навантаження, реформування.

Вступ. Проблема оподаткування в усі часи була надзвичайно актуальною, адже саме податки є тим джерелом надходження коштів до державної скарбниці, без якого неможливо уявити процвітаючу та стабільну країну. Податки є дуже складною фінансовою категорією, яка впливає на всі економічні явища та процеси. Можна без перебільшення сказати, що, з одного боку, податки – це фінансове підґрунтя існування держави, мірило її можливостей у світовому економічному просторі щодо розвитку науки, освіти, культури, гарантування економічної безпеки, зростання суспільного добробуту народу. З другого боку, податки – це знаряддя перерозподілу доходів юридичних і фізичних осіб у державі, а їх мобілізація й використання зачіпає інтереси не тільки кожного підприємця чи громадянина, а й цілих верств населення і соціальних груп. Нині податки – це найефективніший інструмент впливу держави на суспільне виробництво, його динаміку і структуру, на розвиток науки і техніки, масштаби соціальних гарантій населенню [7]. Держава не може існувати за рахунок лише добровільних, благодійних надходжень. Вона повинна мати бюджет із стабільним джерелом надходжень, роль яких виконують, у першу чергу, податки.

Податкова система має відображати конкретні умови країни: рівень розвитку економіки, соціальної сфери, зовнішньої і внутрішньої політики, традицій народу, географічне положення і безліч інших чинників. У зв'язку з цим склад податкової системи, структурні співвідношення окремих податків, порядок їх обчислення, форми розрахунків, організація податкової служби можуть значно відрізнятися в різних країнах.

Система оподаткування в Україні, як і будь-яка інша система, має свої недоліки: це і її нестабільність, яка зумовлюється частими змінами в законодавчих актах, що негативно впливає на розвиток підприємництва в цілому, і надто громіздка організація системи оподаткування, і надзвичайно ускладнені розрахунки окремих податків.

Проблемами реформування системи оподаткування України займаються відомі українські економісти, а саме М. Д. Білик, І. А. Золотко [1], О. Д. Василик [2], М. П. Кучерявенко [3], М. Я. Азаро[4], Л. В. Дікань, Т. С. Воїнов [5], Н. П. Кучерявенко [6] та ін., але, незважаючи на це, є ще цілий ряд питань, які остаточно не розкриті.

Постановка завдання. Дослідження податкової системи України, аналіз її основних недоліків та визначення шляхів їх подолання – основна мета написання цієї роботи.

Методологія. Під час дослідження було опрацьовано наукові роботи українських вчених, законодавчі та урядові матеріали, статистичні дані. Використано такі загальнонаукові методи: метод пізнання, метод системного аналізу, метод аналізу та синтезу а також метод порівняння.

Результати дослідження. Податкова система є однією з найскладніших в правовій системі України. При цьому спостерігається тенденція щодо її нестабільності. Проте, як показує практика правозастосування податкового законодавства, зміни, що вносяться до законів України з питань оподаткування, досить часто спричиняють нові проблеми [8].

Як відомо, в Україні справляються загальнодержавні податки і збори (обов'язкові платежі) та місцеві податки і збори (обов'язкові платежі).

За ринкових умов господарювання роль податків як основного джерела поповнення доходів державного бюджету, а також знаряддя регулювання соціально-економічних процесів у суспільстві зростає. Водночас податки мають велике значення не тільки на макrorівні, але й є важливим інструментом впливу на господарську діяльність підприємств та організацій на макrorівні. Приклад розвинених країн Заходу свідчить, що податки можна ефективно використовувати і на благо громадян. Для виконання цих завдань система оподаткування повинна мати міцну наукову базу та кваліфікованих фахівців на всіх рівнях [9].

Податкова система є різновидом відкритої динамічної системи, яка являє собою сукупність законодавчо встановлених у країні податків. Її відкритість означає необхідність аналізу, передусім зовнішніх чинників, під впливом яких відбувається її становлення. Вимога системності полягає у тому, що податки мають бути взаємопов'язані, органічно доповнювати один одного, не суперечити системі в цілому та її окремим елементам. Системний підхід означає, що мають реалізовуватися обидві функції податків: і фіскальна, і регульовальна. З позиції фіскальної функції податкова система має забезпечити гарантоване і стабільне надходження доходів до бюджету, з позиції регульовальної – забезпечувати державі можливість впливу на всі сторони соціально-економічного розвитку суспільства.

Податкова система повинна включати досить широке коло податків різної цілеспрямованості, оскільки на практиці неможливо щоб одночасно в одному податку цілком реалізувалися обидві функції [10].

Проблема побудови ефективної податкової системи – одна із найбільш актуальних в Україні. Її вирішення повинно здійснюватися шляхом вивчення і аналізу як існуючої в Україні законодавчої бази, так і накопиченого у світі досвіду у сфері оподаткування [7].

Створення податкової системи, адекватної потребам соціально орієнтованої конкурентоспроможної ринкової економіки, повинне передбачати:

- комплексність;
- цілеспрямоване «портфельне» формування системи податків;
- наукове визначення податкового потенціалу;
- формування адекватної правової основи.

Ефективність податкової системи визначається тим, наскільки цілеспрямовано вона вирішує комплекс завдань, пов'язаних із скерованістю економіки як системи, розвитком виробництва, підвищенням життєвого рівня населення.

Чинна система оподаткування в Україні формувалась протягом багатьох років. На жаль, поки що вона не є досконалою і не повністю відповідає вимогам часу. Сьогодні ще існують неузгодженість і протиріччя окремих норм податкових законів, їх нестабільність, безсистемне надання пільг та перекручування суті податків. Все це доводить, що й податковий тиск на платників податків необхідно знижувати [11].

Нерівномірність оподаткування – це наслідок адміністративного регулювання економіки. Різниця в податковому навантаженні між галузями і різними територіальними одиницями варіює від 12 до 150 % доданої вартості.

У межах дослідження «Ведення бізнесу 2008» фахівці Світового банку і Міжнародної фінансової корпорації детально проаналізували механізм оподаткування у 178 країнах [12].

Оцінювали податки та обов'язкові відрахування, встановлені урядом на державному і місцевому рівні, які має сплачувати кожне підприємство. У дослідженні розглядали такі податки: податок на прибуток, відрахування до соціального фонду, податок на майно, податок на дивіденди, податок на приріст капіталу, податок на фінансові угоди тощо.

Аби виміряти податки та відрахування, які сплачує середня компанія, а також оцінити складність податкової системи країни, проводять ситуаційні дослідження фінансової звітності за останній рік. Експерти в кожній окремій країні підраховували розмір податків та відрахувань. Також зібрали інформацію про частоту перевірок компаній податковими службами. Проект розробляли і втілювали спільно з компанією PricewaterhouseCoopers.

Україна посіла передостаннє (177) місце. Гірший за наш результат лише у Білорусі. Український підприємець має сплатити 99 податків, що займе в нього 2085 годин. За даними звіту «Ведення бізнесу 2008», податок на прибуток в Україні становить 12,2 % від прибутку підприємства; загальна ставка оподаткування сягнула 57,3 % від прибутку. На Мальдівських островах, які очолили рейтинг, підприємець має сплатити 1 податок, а загальна ставка оподаткування становить 9,1 % від прибутку [12].

Реформування податкової системи необхідно проводити виходячи із стратегічних цілей України – побудови соціально орієнтованої конкурентоспроможної ринкової економіки та інтеграції у європейське співтовариство.

Основними завданнями реформування податкової системи України є зниження податкового навантаження на економіку.

На основі проведеного аналізу було виділено цілу низку недоліків чинної податкової системи:

1. Податкова система характеризується передусім фіскальною спрямованістю, що є основою для більшості змін, які вносяться до податкового законодавства. Водночас її регулююча функція не зорієнтована на стає економічне зростання. Значне податкове навантаження на виробництво та недостатнє податкове навантаження за використання природних ресурсів негативно впливає на розвиток економіки. Це не сприяє також посиленню позиції країни щодо податкової конкуренції, особливо враховуючи ті зміни, що відбуваються в податкових системах колишніх соціалістичних держав – нових членів ЄС, де в процесі проведення податкових реформ вдалося знизити податкове навантаження на капітал.

2. Нормативно-правова база оподаткування є складною, неоднорідною та нестабільною, а окремі законодавчі норми – недостатньо узгоджені, інколи суперечливі. Питання оподаткування і досі регулюються не тільки законами, а і декретами Кабінету Міністрів України, указами Президента України. Через наявність у законодавчих актах норм непрямой дії значна кількість питань у сфері оподаткування регулюється підзаконними актами. Такий стан правової бази може бути виправданий на початковому етапі формування податкової системи, однак неприйнятний на цьому етапі розвитку економіки. Чимало норм мають неоднозначне тлумачення при їх застосуванні, що негативно позначається на діяльності підприємницьких структур, знижує привабливість національної економіки для іноземних інвесторів.

3. Принциповим недоліком податкового законодавства є наявність економічно необґрунтованих розбіжностей щодо визнання та оцінки доходів і витрат для визначення об'єкта оподаткування податком на прибуток та податком на додану вартість і нормативно-правовою базою бухгалтерського обліку в частині розрахунку фінансового результату, що унеможливує складання декларації про прибуток підприємств за даними бухгалтерського обліку.

4. Застосування спрощеного режиму оподаткування суб'єктів малого підприємництва з урахуванням позитивних чинників (активізація підприємницької діяльності, створення нових робочих місць, стимулювання раціонального використання ресурсів, зменшення витрат на адміністрування податків) призвело до таких проблем:

– викривлення мотивації підприємницької діяльності, зокрема незацікавленість суб'єктів господарювання у зміні свого статусу як суб'єктів, які мають право використовувати спрощені системи оподаткування, що уповільнює їх розвиток та зростання обсягів діяльності, призводить до дроблення деяких середніх підприємств;

– створення умов для побудови схем уникнення оподаткування внаслідок нечіткого законодавчого регулювання спрощеної системи оподаткування;

– використання суб'єктів малого підприємництва, що застосовують спеціальний режим оподаткування, у схемах мінімізації податкових зобов'язань підприємств, які працюють у загальному режимі оподаткування.

5. Витрати на адміністрування окремих податків є значними порівняно з доходами бюджету, що формуються за рахунок їх справляння.

6. Діяльність Міністерства фінансів, Державної податкової служби, Держмитслужби щодо реалізації державної податкової політики, збирання податків і зборів (обов'язкових платежів), їх акумуляції в державному і місцевих бюджетах є недостатньо узгодженою та ефективною внаслідок недосконалого правового регулювання їх взаємовідносин, відсутності цілісного інформаційного простору.

7. Система митно-тарифного регулювання не дає змоги оперативно реагувати на зміни кон'юнктури світового ринку, а також торговельних режимів в інших державах та структури економіки в Україні.

8. Недостатньо врегульовано питання оподаткування доходів від інтелектуальної власності та незалежної професійної діяльності, що призвело до втрати надходжень податку з доходів фізичних осіб.

У свою чергу, зазначені недоліки призвели до таких проблем системного характеру у податковій системі:

1. Податкова заборгованість платників перед бюджетом та державними цільовими фондами, що зумовлено:

– відсутністю ефективних механізмів, які забезпечують відповідальність суб'єктів господарювання за виконання своїх фінансових зобов'язань;

– недосконалістю системи списання та реструктуризації податкової заборгованості підприємств перед бюджетом;

– проведенням взаємозаліків, які роблять невигідною своєчасну і в повному обсязі сплату податків;

– проблемами окремих галузей (паливно-енергетичний комплекс), які є найбільшими боржниками бюджету, зокрема в частині регулювання державою цін на енергоносії.

2. Бюджетна заборгованість з відшкодування податку на додану вартість. Основні причини, що ускладнюють виконання державою зобов'язань перед платниками податку на додану вартість:

– пред'явлення необґрунтованих вимог на відшкодування податку на додану вартість та зниження сум податкових зобов'язань;

– виконання прогностичних показників надходжень з податку на додану вартість до державного бюджету за рахунок неповернення платникам переплачених сум податку;

– недоліки законодавчих норм, якими регулюється процедура відшкодування.

3. Ухилення від сплати податків. Ця проблема є однією з найгостріших в Україні та таких, що вирізняє її з-поміж більшості європейських країн. На масштаби ухилення від сплати податків впливає високий рівень податкових ставок, нерівномірний розподіл податкового навантаження; порушення принципу рівності платників перед законом; складність і недосконалість законодавства, яким регулюється підприємницька діяльність, зокрема податкового; недотримання норм законів, неефективність державної бюджетної політики.

4. Нерівномірне податкове навантаження, внаслідок чого найбільше податкове навантаження покладено на законослужняних платників, позбавлених податкових пільг.

Метою проведення податкової реформи є приведення податкової системи у відповідність з пріоритетами державної політики соціально-економічного розвитку, сприяння сталому економічному зростанню шляхом лібералізації податкової системи на основі виваженої інвестиційно-інноваційної політики, забезпечення достатнього обсягу сукупних податкових надходжень до бюджетів усіх рівнів на основі проведення збалансованої бюджетної політики, встановлення ліберального відношення до платників, які сумлінно виконують свої податкові зобов'язання, і посилення відповідальності за несплату податків [13].

Проаналізувавши недоліки чинної податкової системи та проблеми, до яких вони призвели, можна виділити основні стратегічні цілі податкової реформи:

– підвищення конкурентоспроможності вітчизняного бізнесу;

– легалізація тіншового сектора;

– активізація інвестиційних процесів в економіці;

– простота та зрозумілість податкових норм для суб'єктів господарювання;

– скорочення витрат платників на нарахування і сплату податків та держави на їх адміністрування;

– адаптація податкового законодавства України до законодавства ЄС;

– забезпечення умов для добровільного виконання вимог податкового законодавства платниками податків;

– запровадження інформаційно-аналітичної системи державної податкової служби в національному масштабі;

– автоматизація процесів оподаткування із застосуванням сучасних технологій.

Отже, можна виділити основні завдання податкової реформи:

– удосконалення інституційного середовища оподаткування, сприятливого для реалізації принципу рівності всіх платників перед законом, відповідального ставлення платників до виконання своїх податкових зобов'язань. Встановлення чітких правил регулювання взаємних зобов'язань держави і платників податків, дієвого контролю за їх дотриманням;

– підвищення регульовального потенціалу системи оподаткування на основі запровадження інноваційно-інвестиційних преференцій;

– підвищення фіскальної ефективності податків за рахунок розширення податкової бази, покращення адміністрування, зменшення масштабів ухилення від сплати податків, формування доходів бюджетів усіх рівнів на основі проведення збалансованої бюджетної політики на середньострокову перспективу;

– поетапне зниження податкового навантаження на платників;

– стимулювання зміцнення позицій вітчизняного бізнесу в конкурентній боротьбі за рахунок зменшення частки податків у витратах;

– зближення податкового та бухгалтерського обліку;

- гармонізація податкового, валютного, митно-тарифного, зовнішньоекономічного та цивільного законодавства;
- зменшення кількості контролюючих органів з одночасним створенням єдиних правил контролю за нарахуванням та сплатою податків і зборів (обов'язкових платежів);
- забезпечення проведення заходів щодо легалізації доходів та майна, отриманих з порушенням податкового законодавства.

Відповідно до Конституції України, вона є соціальною, правовою державою. Отже, її податкова система повинна відповідати вимогам щодо рівня фінансування суспільних благ із визначенням відповідно до цього рівня перерозподілу ВВП, який забезпечить формування фінансових ресурсів, достатніх для виконання конституційно закріплених функцій держави та гарантії громадянам достатнього життєвого рівня.

На нашу думку, для максимальної ефективності податкової реформи її потрібно проводити синхронно з упорядкуванням та оптимізацією системи державних видатків і вирішенням таких питань:

- підвищення вартості робочої сили шляхом проведення реформи оплати праці та економічно обгрунтованого розширення пакета соціальних послуг і гарантій працюючому населенню;
- наближення розміру мінімальної заробітної плати до рівня прожиткового мінімуму для працездатних осіб;
- запровадження мінімальної погодинної заробітної плати, здійснення оплати праці працівників бюджетної сфери на основі Єдиної тарифної сітки виходячи з тарифу I розряду на рівні законодавчо встановленої мінімальної заробітної плати;
- розроблення та запровадження у повному обсязі державних мінімальних соціальних стандартів;
- перехід від системи соціального захисту, що ґрунтується на наданні пільг, до політики підвищення доходів та надання державної допомоги соціально вразливим верствам населення залежно від їх матеріального стану;
- забезпечення ефективності системи надання медичних послуг шляхом впровадження у практику страхової медицини із залученням фінансової підтримки держави;
- підтримка проведення структурних реформ в економіці;
- надання необхідного адаптаційного періоду для переходу до ринкових умов діяльності дотаційних галузей виробничої сфери, зокрема вугільної промисловості, сільського господарства;
- забезпечення державної підтримки реалізації інноваційних проєктів у пріоритетних видах економічної діяльності;
- переорієнтація напрямів використання коштів державного бюджету, спрямованих на розвиток соціальної та транспортної інфраструктури, а також виконання програм енергозбереження та охорони довкілля;
- проведення реформ у бюджетній сфері, спрямованих на зміцнення фінансової бази місцевого самоврядування та вдосконалення міжбюджетних відносин.

При цьому слід зазначити, що існує ряд бюджетних обмежень для проведення податкової реформи, які зумовлюють її еволюційний характер. Реформування податкової системи потребує спрямування податкового навантаження із сфери виробництва на сферу споживання, а також на ресурсні та екологічні платежі, у зв'язку з чим необхідно насамперед зменшити податкове навантаження на прибуток підприємств та фонд оплати праці, реформувати акцизний збір, ресурсні та рентні платежі, плату за забруднення навколишнього природного середовища.

Реформування податкової системи має проводитися за певними принципами:

- добровільність сплати податків і зборів (обов'язкових платежів);
- рівність, недопущення будь-яких проявів дискримінації платників податків – забезпечення однакового підходу до суб'єктів господарювання (юридичних і фізичних осіб, включаючи нерезидентів) при визначенні прав та обов'язків щодо сплати податків, зборів (обов'язкових платежів);
- стабільність, забезпечення незмінності переліків податків, зборів (обов'язкових платежів) та їх ставок, а також податкових пільг протягом бюджетного року;
- стимулювання підприємницької діяльності та інвестиційно-інноваційної активності;
- справедливості – забезпечення підтримки малозабезпечених верств населення шляхом запровадження економічно обгрунтованих соціальних пільг та привілеїв.

Проаналізувавши усе вищесказане, при проведенні реформування податкової системи України можна виділити такі її напрями:

- забезпечення детальної законодавчої регламентації всіх аспектів податкових правовідносин з метою запобігання вирішенню спірних питань на розсуд контролюючих органів;
- забезпечення визначення остаточного переліку прав, обов'язків і відповідальності як платників, так і контролюючих органів з метою рівного розподілу функцій та прав сторін;
- формування податкових правовідносин між суб'єктами господарської діяльності і державою на засадах забезпечення рівних умов господарювання для суб'єктів різних форм власності, організаційно-правових форм і видів економічної діяльності.

Висновки. Отже, система оподаткування – це продукт діяльності держави, її важливий атрибут. Кожна держава формує свою систему оподаткування з урахуванням досвіду інших країн, стану економіки, розвитку ринкових відносин, необхідності вирішення конкретних економічних і соціальних завдань, власних національних особливостей.

Наукова новизна цієї роботи полягає у тому, що було проведено системний комплексний аналіз починаючи зі стану сучасної податкової системи України, виявлення її недоліків та визначення необхідності її реформування виходячи із стратегічних цілей України – побудови соціально-орієнтованої конкурентоспроможної ринкової економіки та інтеграції у європейське співтовариство, виявлені проблеми системного характеру на основі яких виділені основні стратегічні цілі, завдання та принципи реформування податкової системи України.

Аналіз системи оподаткування в Україні, її становлення й розвитку дає змогу зробити висновок про серйозні недоліки, що їй притаманні. По-перше, це нестабільність податкової системи. Часті зміни в законодавчих актах щодо окремих

податків негативно впливають на розвиток підприємницької діяльності. По-друге, основним є фіскальне спрямування податкової системи, недостатнє виявлення регулювальної функції основних податків. По-третє, система в цілому надто громіздка, розрахунки окремих податків невиправдано ускладнено.

Регулювання сучасних економічних відносин потребує гнучкої податкової політики, яка дала б змогу оптимально пов'язати інтереси держави з інтересами підприємництва, рядових платників податків. З переходом до ринкової економіки мають змінюватись як податкова система, так і методи розрахунків та сплати податків. При цьому не варто кидатися від однієї крайності до іншої.

Отже, на основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що метою реформування податкової системи є приведення її у відповідність з пріоритетами державної політики соціально-економічного розвитку, сприяння сталому економічному зростанню на основі виваженої інвестиційно-інноваційної політики, забезпечення достатності сукупних податкових надходжень до бюджетів усіх рівнів та державних цільових фондів.

Все це тільки підтверджує думку про те, що чинну податкову систему потрібно реформувати і робити це якнайшвидше. Отже, до теоретичних рекомендацій, на нашу думку, слід віднести таке:

- провадити більш стабільну податкову політику;
- прийняти комплексний податковий документ – Податковий кодекс, в якому будуть прописані усі механізми оподаткування в Україні;
- спростити саму організаційну структуру податкової системи;
- зменшити кількість обов'язкових податків та платежів.

Податкова політика повинна забезпечити вирішення двоєдиного завдання. З одного боку – це встановлення оптимальних податків, які не стримуватимуть розвиток підприємництва, з другого – забезпечення надходження до бюджету коштів, достатніх для задоволення державних потреб.

До практичних рекомендацій цієї роботи слід віднести, що реформування податкової системи має відбуватися не лише на загальнодержавному рівні, а й на регіональному, основним напрямом якого є вдосконалення системи місцевого оподаткування, що має ліквідувати дисбаланс між дохідною та видатковою частинами бюджетів регіонів.

Література

1. Білик М. Д., Золотко І. А. Податкова система України: навч.-метод. посіб. для самост. вивчення дисципліни. – К.: КНЕУ, 2000. – 190 с. – На обкл. автори не зазнач. – ISBN 966-574-178-0.
2. Василик Остап Дмитрович. Податкова система України: навч. посіб.: для студ. екон. спец. вищих закл. освіти / Українська держ. фінансова академія. – К.: ВАТ «Поліграфкнига», 2004. – 447 с. : табл. – З дарчим написом Л. Д. Кучмі.– Бібліогр.: с. 442. – ISBN 966-530-175-6.
3. Система оподаткування в Україні: Зб. законодав. актів зі змінами та доп. за станом на 15 січня 2004 р. / Микола Петрович Кучерявенко (упоряд.), Михайло Володимирович Жернаков (упоряд.). – Х.: Легас, 2004. – 694 с. – ISBN 966-8202-08-2.
4. Азаров М. Я., Ярошенко Ф. О., Єфименко Т. І., Андрєєв П. П., Асадча Н. Г. Податок на додану вартість та прогнозування його надходжень до бюджету / Науково-дослідний фінансовий ін-т при Міністерстві фінансів України / Микола Янович Азаров (гол. ред.). – К.: НДФІ, 2004. – 344 с. : рис. – Бібліогр.: в кінці розд. – ISBN 966-7675-17-3.
5. Дікань Лариса Василівна, Воїнова Тетяна Сергіївна. Податкова система: навч. посіб. / Харківський держ. економічний ун-т / Л. М. Седова (відп. ред.). – Х.: ХДЕУ, 2002. – 251 с. : рис., табл. – Бібліогр.: с. 228–234. – ISBN 966-676-050-9.
6. Кучерявенко Николай Петрович. Теоретические проблемы правового регулирования налогов и сборов в Украине / Национальная юридическая академия Украины им. Ярослава Мудрого. – Х.: Консум, 1997. – 256 с. – ISBN 966-7124-03-7.
7. Бородіна О. М., Бурлай Т. В., Горшкова Н. І., Гончар Н. Ю., Дубровський В. І. Конкурентоспроможність економіки України: стан і перспективи підвищення: моногр. / Інститут економіки та прогнозування НАН України / І. В. Крючкова (ред.). – К.: Основа, 2007. – 488 с. – ISBN 978-966-699-228-7.
8. Бойчик Ірина Михайлівна. Економіка підприємства: навч. посіб. – Вид. 2-е, доп., перероб. – К.: Атіка, 2007. – 528 с. – Бібліогр.: с. 521–523. – ISBN 966-326-212-5.
9. Афанасьєв Микола Васильович, Плоха Олена Борисівна. Економіка підприємства: навч.-метод. посіб. / Харківський національний економічний ун-т. – Х.: ВД «Інжек», 2007. – 320 с. – Бібліогр.: с. 310–311. – ISBN 978-966-392-105-1.
10. Бурковський В. В., Кармозін В. Я., Каламбет С. В., Водолазська О. А. Податки: навч. посіб. – Дніпропетровськ: Пороги, 1998. – С. 611.
11. Василькова Т. В., Кондукова Е. В. Податковий аудит в галузях економіки / Державна податкова адміністрація України; Національний ун-т держ. податкової служби України / А. О. Чугаєв (ред.). – Ірпінь: НУ ДПСУ, 2007. – 208 с. – На обкл. авт. не зазнач. – Бібліогр.: в кінці розділів. – ISBN 966-337-080-7.
12. <http://www.rate1.com.ua/uk/archive/228/opodatkuвання-u-sviti/>
13. Концепція реформування податкової системи України.– <http://www.dkrp.gov.ua>